

מקראות שיש להם הכרע

א

מנהג מקובל בקהילות האשכנזים לקרוא שתי פעמים את הפסוקים שבמגילת אסתר, שנוסחם נחשב 'מוטל בספק'. קוראים "להשמיד ולהרג ולאבד", וחוזרים וקוראים "להשמיד ולהרג ולאבד" (אסתר, ח', יא); קוראים "ואיש לא עמד בפניהם", וחוזרים וקוראים "ואיש לא עמד בפניהם" (אסתר, ט', ב). בכך מבקשים לצאת ידי הספק שנתעורר ביחס לשני הפסוקים האלה: כי הסופרים האשכנזים כותבים במגילה "להרג", "בפניהם"; אולם כבר הורה בעל מנחת שי, שהנוסח הנכון הוא "ולהרג", "לפניהם". משום כך קוראים את שני הנוסחים האלה בבחינת "הילכך נימרינהו לתרוייהו": קוראים את מה שכתוב במגילה וחוזרים וקוראים את מה שראוי היה להיות כתוב במגילה.

מקורו של הנוסח האשכנזי המוטעה - "להרג", "בפניהם" - הוא במקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו. מהדורה זו הוגהה בידי יעקב בן חיים בן יצחק בן אדוניו, שטרם - כמיטב יכולתו - לנקות אותה מהשגיאות הרבות, שהיו מצויות בכתבי-היד האשכנזים שבאותה תקופה; והוא גם הוסיף לה מסורה גדולה ומסורה קטנה, שליקט אותה מכתבי-יד שונים. מהדורה זו הועתקה אחר-כך במהדורות רבות בוויניציאה ובערים אחרות כגון אמסטרדם ווארשה; וגלגולה האחרון הוא במקראות גדולות הנפוצות כיום בציבור, שזולמו ממהדורת וארשה.

אולם אף-על-פי שיעקב בן חיים טרח הרבה על הגהת נוסח המקרא, הוא לא הוציא מתחת ידו דבר מתוקן. שכן יש במהדורה שלו אלפי שגיאות בכתב, בניקוד ובטעמים. שגיאות הכתיב שלו נוגעות בעיקר למלא וחסר, אך יש שם גם חילופי א-ה, ב-כ, השמטות או הוספות של ו הגויה או החלפות של מלים שלמות. על מדוכה זו ישב תחילה ר' מנחם די לונזאנו בעל אור תורה, שתיקן את כל השגיאות שמצא בנוסח התורה. והשלים את מלאכתו ר' ידידיה מנורצי, בעל מנחת שי, שתיקן את השגיאות שמצא בכל המקרא: בתורה, בנביאים ובכתובים. הגהות אלה של בעל מנחת שי נתקבלו אחר-כך ברוב תפוצות ישראל. רגילים לומר, שמקראות גדולות דפוס ויניציאה מייצג את ה'נוסח המקובל בישראל'. אלא שאין הדברים אמורים באותה מהדורה, שיצאה מתחת ידו של יעקב בן חיים עצמו, אלא הם אמורים במהדורתו של יעקב בן חיים, כפי שתוקנה על-ידי בעל מנחת שי.

ועל-פי הדברים האלה עלינו להבין את נוסח מגילת אסתר, כפי שנתקבל בעדה האשכנזית. יש במהדורת יעקב בן חיים שתיים עשרה שגיאות כתיב במגילה. עשר שגיאות במלא וחסר: תבא (א', יט - צ"ל: תבוא), בתולת (ב', ב - צ"ל: בתולות), יִשָּׁב (ב', כא), וַיָּבֵא (ד', ט), יודעים (ד', יא), אחשורש (ו', ב), וְהִלְבְּשׁוּ (ו', ט), ומשלוח (ט', כב), לקיים (ט', לא), לרוב (י', ג), ושתי שגיאות אחרות: להרג, בפניהם, שכבר הובאו לעיל. עשר מתוך שתיים

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עשרה השגיאות האלה - למעט רק והלבשו¹, לקיים² - תוקנו בידי בעל מנחת שי³. והואיל והוא נחשב סמכות בכל הנוגע לנוסח המקרא, יכולים היינו לצפות, שכל התיקונים האלה יתקבלו על-ידי הסופרים והמדפיסים; ונוסח המגילה יהיה מתאים אפוא כמעט בכל מקום למה שנקבע במסורה.

אולם דברים אלה נתקיימו רק בחלקם. כי הסופרים והמדפיסים קיבלו את כל תיקוניו של בעל מנחת שי, הנוגעים לכתיב מלא או חסר⁴; כנגד זה שני התיקונים הנוגעים לאותיות השימוש - ולהרג, לפנייהם - לא פשטו בציבור; ועדיין המגילות האשכנזיות והדפוסים המקובלים - כגון מהדורת לטריס, שצולמה אחר-כך בהוצאות יבנה, אשכול וסיני - מציגות את הנוסח המוטעה של יעקב בן חיים: להרג, בפניהם.

דברים אלה מוכיחים, שבעל מנחת שי לבדו לא נחשב מעולם סמכות מוחלטת וסופית, ומבחינה זו יש להבחין בין הגהות מנחת שי לתורה ובין הגהותיו לני"ך. בכתיב התורה הלך מנחת שי בעקבות אור תורה; ואור תורה הלך בעקבות הרמ"ה, שהיה מגדולי הראשונים, והכרעותיו ביחס לכתיב התורה נתקבלו כולן בעדה האשכנזית. ורק במקומות המוטעים, שהרמ"ה נשאר בהם בספק, הכריע אור תורה על-פי דעת עצמו. נמצא, שכתב התורה נקבע בכל מקום על פי שניים עדים או על פי שלושה עדים; ודי היה בעדים הנאמנים האלה כדי להוציא את הספק מלבו של כל אדם; שונה הדבר בכתיב נביאים וכתובים - כולל גם מגילת אסתר. שהרי הרמ"ה ובעל אור תורה עסקו רק בתורה, ואילו בני"ך פעל בעל מנחת שי לבדו; והיה עליו להכריע בכל הספקות על-פי דעת עצמו - בלא כל סיוע של שאר גדולי ישראל. אולם דעת היחיד של בעל מנחת שי לא הספיקה כדי להוציא את הספק מלב הרבים.

ועל-פי הדברים האלה נוכל להסביר את העובדה, שהגהות מנחת שי למגילת אסתר נתקבלו רק באותם העניינים הנוגעים לכתיב מלא וחסר, ולא בשני העניינים הנוגעים לאותיות השימוש: ולהרג, לפנייהם. שהרי זה מן המפורסמות, שמגילת אסתר איננה נפסלת על-ידי כתיב משובש - ואפילו על-ידי השמטת תיבות שלמות - ובלבד שהקורא יקרא בפיו את הנוסח כהלכה⁵. אולם שיבושי כתיב מלא או חסר אינם משנים את הקריאה; כנגד זה שיבושים הנוגעים לאותיות השימוש - כגון להרג-ולהרג, בפניהם-לפניהם - יש בהם כדי לשנות את הקריאה; ואם יקרא הקורא את הנוסח המשובש הכתוב במגילה, יש מקום לחשוש, שלא יצא כלל ידי חובת הקריאה.

ועל-פי זה נוכל לתאר כך את התפתחות הנוסח האשכנזי של מגילת אסתר: בתחילה היו הסופרים כותבים את המגילות על-פי נוסח כתבי-היד האשכנזיים, כפי שהועתק במהדורתו

1 הכתיב המלא של "והלבשו" מוכח מן המסורה הגדולה של כ"י לנינגרד B 19a לדניאל, ה', כט; המסורה הגדולה של מקראות גדולות שם היא משובשת. והשווה גם סוף הערה 3.

2 בשאר כל המקומות כתוב "לקיים" ב"י אחת, ואילו היה כתוב כאן "לקיים", הייתה המסורה מעירה: ל' מלא. והשווה גם סוף הערה 3.

3 נוסף על כך תיקן במקום אחד את מה שאינו טעון תיקון: "ומשלח" (ט', יט) - לדעתו צ"ל: "ומשלוח". הכתיב החסר של תיבה זו מוכח מן המסורה הגדולה של מקראות גדולות לאסתר, ג', יג.

4 הכתיב הנכון של שלוש התיבות הנידונות כאן בהערות 1-3 היה גם בכתר ארם צובה, על-פי עדות כתב-יד "מאורות נתן"; וראה עליהם בהמשך.

4 כולל גם את התיקון המיותר שזכר בהערה 3.

5 ראה: שולחן ערוך, אורח חיים, תר"ז, ג.

המשובשת של יעקב בן חיים. אך במשך הזמן הוכרה סמכותו של בעל מנחת שי, והגהותיו פשטו בציבור. מכאן ואילך העתיקו את נוסחו של יעקב בן חיים, כפי שתוקן על-ידי בעל מנחת שי. אך הם נהגו כן רק בכל התיקונים הנוגעים למלא וחסר; שכן כדאי הוא בעל מנחת שי לסמוך עליו בעניינים כגון אלה; שהרי אפילו יתברר שדעתו מוטעית, אין בכך כלום; שהרי אין המגילה נפסלת על-ידי טעויות מסוג זה, וגם הקריאה איננה משתנה על ידיהן. אולם כאשר הגיעו לשני התיקונים המשנים את הקריאה - ולהרג, לפנייהם - נרתעו. כאן לא מלאם לבס לשנות את המנהג הקדום; וגם סמכותו של בעל מנחת שי לא הספיקה. ומסתבר, שכך אמרו לעצמם: הואיל והנוסח מוטל כאן בספק, והכרעה מוטעית עלולה להכשיל את הרבים, הרי שב ואל תעשה עדיף. משום כך השאירו את הנוסח הישן של יעקב בן חיים, ולא החליפו אותו בנוסח החדש של בעל מנחת שי.

ואפשר עוד לשער, שהייתה גם סיבה מעשית לרתיעת הסופרים לשנות את הנוסח בשני העניינים האלה. הנקל לסופרים לבצע את הוראות מנחת שי בכל הנוגע לכתוב מלא וחסר; שהרי התיקונים האלה אינם מגיעים לידיעת הציבור הרחב; ומי שקונה את המגילה מידי הסופר לא ירגיש כלל, שהסופר שינה את הנוסח שהיה מקובל מקדמת דנא. שונה הדבר בשני התיקונים האלה הנוגעים לאותיות השימוש. שהרי בכל המגילות הכתובות והמודפסות שבידי הציבור כתוב עדיין: להרג, בפניהם; ורק מגילה זו, שהסופר כותב עתה לצורך אחד מבני העיר, מציגה נוסח חדש: ולהרג, לפנייהם. ואם אותו אדם יקרא בציבור מתוך המגילה שלו, תתעורר מהומה בבית-הכנסת; ולא תנוח דעת השומעים, עד שלא יחליף את מגילתו במגילה כשרה למהדרין, ויקרא מתוכה את הנוסח המקובל: להרג, בפניהם. והקונה יבוא בתרעומת אל הסופר, שהכשיל אותו במגילה שאינה כשרה לכתחילה. ובוודאי אין הסופר חייב לסכן את פרנסתו בשל נוסח, שרק בעל מנחת שי מעיד עליו - ומי יודע, אם הדין עמו.

כל הדברים האלה רמוזים, כנראה, בדברי ר' שלמה גנצפריד, בעל קסת הסופר. המחבר הזה ידוע לרבים על-ידי ספרו קיצור שולחן ערוך; והוא ידוע לסופרים במיוחד על-ידי ספרו קסת הסופר. בספר זה הוא בירר את הלכות כתיבת ספר תורה וגם קבע את נוסח הכתיב של התורה ושל מגילת אסתר. כשהוא מגיע למחלוקת להרג-ולהרג (אסתר, ח', יא) הוא מספר, שאחד מגדולי הרבנים הביא לו ראייה ברורה מן המסורה, שהנוסח הנכון הוא ולהרג - כדעת מנחת שי. ועל ראייה זו לא היה בידי ר' שלמה גנצפריד להשיב דבר דבור על אופניו. אף-על-פי-כן הוא סיים: "ובכל זאת לפע"ד קשה לשנות המנהג". הווה אומר: אחרי שכבר נהגו לכתוב וגם לקרוא "להרג", קשה לשנות את המנהג - מחמת הספק שעודנו מכרסם בלב וגם מפני תרעומת הציבור.

כך אירע, שכל מגילות האשכנזים מציגות נוסח של מגילת אסתר, שאיננו מתאים למסורה. ונוסח מוטעה זה לא היה מצוי רק במגילה הכתובה, אלא הוא גם הנוסח שהיה נקרא בציבור במשך מאות בשנים. ויש לנו עדות על כך, שעוד בימי בעל קסת הסופר - לפני כמאה וחמשים שנה - היו קהילות האשכנזים קוראות רק את הנוסח הזה בלבד. ואלמלא הכלל של "דילוגו עלי אהבה", הייתה שורת הדין נותנת, שלא יצאו כלל ידי חובת קריאת המגילה. אולם מצב זה לא היה יכול להימשך. שהרי קושטא קאי, שיקרא לא קאי. והכרעתו של בעל מנחת שי - בצירוף הראיות החד-משמעיות מן המסורה - הגיעו בסופו של דבר לידיעת הציבור. ולא היה אפשר עוד להתעלם מן העובדה, שנוסח מגילת אסתר, כפי שהוא

מקובל בידי האשכנזים, הוא נוסח שאין לו שחר, המכשיל את הציבור מדי שנה בשנה. ראשית התיקון היה מצער ומהוסס. בעל קסת הסופר מעיד (שם) על רבו, בעל אמרי אש, ש"היה נוהג שלאחר שקרא 'להרג' אמר בלחש, 'ולהרג'". ומנהג היחיד של בעל אמרי אש פשט אחר-כך בכל קהילות האשכנזים: אחרי שהקורא אמר "להרג", הוא הוסיף - לא בלחש, אלא בקול רם - "ולהרג". וכעין זה נוהגים גם ביחס אל "בפניהם"- "לפניהם". ובלוח מנהגי ארץ-ישראל של ר"מ טוקצ'ינסקי כבר נאמר (בהלכות פורים), שנוהגים לקרוא את כל הפסוק כולו שתי פעמים (כלומר: פעם אחת על-פי הנוסח המשובש הכתוב במגילה ופעם אחת על-פי הנוסח המתוקן של מנחת ש).⁶

ונמצינו למדים מכל זה: המנהג האשכנזי לכפול את קריאת שני הפסוקים האלה איננו מנהג ותיק המקובל בידי הקהילות מקדמת דנא, אלא מנהג חדש, שפשט רק בדורות האחרונים. משום כך רשאים אנחנו לשאול, שמא הגיעה השעה להוסיף תיקון לתיקון הזה; שמא כבר הוכשרה העת לפשוט את הספק הזה, שלאמתו של דבר איננו בגדר ספק כלל; ויהיה בכך משום תוספת שמחת פורים - שהרי אין שמחה כהתרת הספקות. לכול לראש יש להזכיר, שכל הספק הזה קיים רק בקרב העדה האשכנזית. ואילו הספרדים - ואין צריך לומר התימנים - אינם יודעים דבר מכל האנדרלמוסיה הזאת. מגילותיהם נכתבות ונקראות כהלכה - ולהרג, לפניהם - ומעולם לא עלה על דעת איש מהם להטיל ספק בדבר. וזה הוא כשלעצמו נימוק כבד-משקל לשוב ולדון בפרשה זו. שהרי עד כה שמענו רק שיש תפילה אשכנזית, תפילה ספרדית ותפילה תימנית. אך הנה מתברר עתה, שגם התורה שבידינו איננה תורה אחת, אלא יש - לפחות במגילת אסתר⁷ - תורה בנוסח אשכנזי ותורה בנוסח ספרדי ותימני. וזה הוא דבר שהדעת איננה סובלת אותו. משום כך חובה עלינו לעיין בהערות המסורה שנמסרו ביחס לשני הפסוקים האלה; נבדוק, אם יש ממש באותה 'תורה' בנוסח אשכנזי, ואם ראוי להוסיף ולקיים אותה בצד 'התורה' בנוסח הספרדי והתימני.⁸

להרג-ולהרג

א. בספר אכלה ואכלה, שהוא אוסף עתיק ומדויק מאוד של רשימות מסורה⁹, מובאת בסימן 253 רשימה של ע"ד זוגות תיבות, שכל אחת מהן פותחת ב-ו' החיבור. כל הזוגות המובאים שם הם יחידאים ומצויים בצורה זו רק פעם אחת במקרא; ואילו בשאר כל המקומות התיבה הראשונה איננה פותחת ב-ו'; כגון: וְדָגָן וְתִירֵשׁ (בראשית, כ"ז, לז), שיש כנגדו רק דָּגָן וְתִירֵשׁ (שם, שם, כח; דברים, ל"ג, כח; ועוד); או: וְשָׁמְעוּן וְלֹי (בראשית, ל"ה, כג), שיש כנגדו רק שָׁמְעוּן וְלֹי (בראשית, ל"ד, כה; מ"ט, ה; ועוד). בין הזוגות המובאים שם מצוי גם: וְלֶהָרֶג וְלֶאֱבֹד; ונאמר שם בפירוש, שהוא כתוב בפסוק הפותח במלים "אשר נתן המלך" (אסתר, ח', יא). ומשתמע מכאן, שבמקום זה כתוב: ולהרג

6 אותה תופעה מצויה גם בתורה עצמה, ושם יש אפילו שלוש תורות: תורה בנוסח אשכנזי, בנוסח ספרדי ובנוסח תימני. ואף-על-פי שאפשר היה להכריע שם בנקל - לטובת הנוסח התימני - הרי התיקון שם קשה הרבה יותר. שהרי מנהגי שאר העדות הם עתיקים, ומנחת שי הסכים להם; ואילו במגילת אסתר המנהג האשכנזי - כמות שהוא מקובל היום - הוא בן פחות ממאה שנה, ומנחת שי הכריע נגדו.

7 אכלה ואכלה, מהדורת ז' פרנסדורף, הנובר תרכ"ד.

ולאבד; ואילו בשאר כל המקומות כתוב: להרג ולאבד (אסתר, ג', יג; ז', ד). רשימה דומה - אם כי לא זהה - מצויה גם במסורה הסופית שבמקראות גדולות (ערך ו, 89), וגם היא כוללת את הזוג "ולהרג ולאבד". והראיה מן הרשימה הזאת שבמקראות גדולות כבר הובאה לידיעתו של בעל קסת הסופר.

ב. במסורה הסופית שבמקראות גדולות (ערך ל, 11) מובאת רשימה של תיבות יחידאיות הפותחות באותיות "ול"; כגון: וְלַיָּמִים (בראשית, א', יד), וְלַמֶּשֶׁל (שם, יח). בין התיבות המנויות שם מצויה גם תיבת וְלַהֲרֹג, ונאמר שם בפירוש, שהיא נמצאת בפסוק הפותח במלים "אשר נתן המלך" (אסתר, ח', יא). הרי לפנינו, שתיבה זו פותחת ב-ו' החיבור רק בפסוק הזה בלבד, ואילו בשאר כל המקומות היא כתובה בלא ו' החיבור (אסתר, ג', יג; ז', ד; ועוד). גם ראייה זו כבר הובאה לידיעתו של בעל קסת הסופר.

ג. בכתב-יד לנינגרד B 19a, שנכתב בסמוך לתקופת המסורה (בשנת 1009) - והוא כתב-היד העתיק ביותר שיש בידינו מכל המקרא כולו - יש עיגול מסורה בין "להשמיד" ובין "ולהרג" (אסתר, ח', יא); ורשום במסורה הקטנה שבגיליון: ל'; ופירוש ההערה הזאת: צירוף שתי התיבות האלה הוא יחידאי ולית דכוותיה (=ל'). הערה זו מוכיחה, שהמסורה סבורה, שכתוב כאן "ולהרג"; שאילו הייתה סבורה, שראוי לכתוב כאן "להרג", לא הייתה יכולה להעיר: ל'; שהרי הצירוף "להשמיד להרג" מצוי בעוד שני מקומות במקרא, ושניהם במגילת אסתר: ג', יג; ז', ד.

בפניהם-לפניהם

מנחת שי כבר הביא הערת מסורה, שנמסרה על "בפניהם" שביהושע, כ"א, מב: "בי" ונקטו ודין". פירוש ההערה הזאת: "בפניהם" מצוי בשני מקומות במקרא. האחד הוא "ונקטו בפניהם" (יחזקאל, ו', ט), והשני הוא "דין" (= זה) שביהושע, כ"א, מב: "ולא עמד איש בפניהם". ומכאן הוא הוכיח, שבמגילת אסתר כתוב "ואיש לא עמד לפניהם"; שאילו היה כתוב כאן "בפניהם", כבר הייתה תיבה זו מצויה שלוש פעמים במקרא. אין אנחנו יודעים באיזה כתב-יד נמצאה מסורה זו שהובאה בספר מנחת שי. אולם אין ספק, שהיא מדויקת ובת סמכא, שהרי היא מובאת גם באוסף המסורה שנתלקט על-ידי גינצבורג⁸: "כל קריה לפניהם בר מן ב' בפניהם וסימנהון ולא עמד איש בפניהם דיהושע (כ"א, מב) ונקטו בפניהם אל הרעות אשר עשו (יחזקאל, ו', ט)". ולא עוד, אלא מסורה זו מובאת - בצורה שאיננה משתמעת לשתי פנים - גם במסורה הקטנה של כתב-יד לנינגרד, שטיבו וחשיבותו כבר נתבארו לעיל. שהרי כך נמסר שם ביהושע, כ"א, מב: בפניהם ב'; כך נמסר גם ביחזקאל, ו', ט: בפניהם ב'. ומוכח מכאן, שהמסורה מכירה את "בפניהם" רק בשני המקומות האלה; ומכאן, שאין תיבה זו מצויה באסתר, אלא כתוב שם: לפניהם.

הערות המסורה שהובאו כאן נאספו ממקורות שונים ומגוונים. אחדות מהן מצויות בכתב-יד עתיקים ביותר, שאין כל סיבה לפקפק במהימנותם; ואחרות מצויות במקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו. המסורה של המהדורה הזאת נתלקטה - כאמור כבר לעיל - על-ידי יעקב בן חיים; והרי זה מן המפורסמות, שהיא משובשת במקומות לא

8 כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתב-יד עתיקים, לונדון תר"מ, אות פ, 175.

מעטים. אף-על-פי-כן יש חשיבות גם להוכחות המובאות מן המסורה הזאת. שהרי נוסח "להרג" הגיע לידינו רק במהדורה של יעקב בן חיים. אך הנה מתברר עתה, שהמסורה של יעקב בן חיים עצמו סותרת את הנוסח הזה. ומה לנו לעישה זו שנחתומה מעיד עליה!

דומה, שדי בכל אלה כדי להוציא את הספק מלבו של כל אדם; והרי זה מעתה ודאי גמור, שהמסורה כתבה "ולהרג", "לפניהם"; ואילו נוסח יעקב בן חיים - "להרג", "בפניהם" - הוא שיבוש שאין לו שורש וענף. אולם יש בידינו ראיה נוספת, השקולה כנגד כל הראיות; ודי היה בראיה זו לבדה כדי להוציא את נוסחו של יעקב בן חיים מן המגילה הכתובה והנקראת - עד שלא יישאר לו זכר כלל.

כבר הזכרנו לעיל את כתב-יד לנינגרד, שנכתב בסמוך לתקופת המסורה. כתב-יד זה וכתב-יד אחרים שנכתבו באותה תקופה נתגלו רק בדורות האחרונים, ועדיין לא היו ידועים בימי מנחת שי וקסת הסופר. אליהם יש לצרף את כתב-היד המפורסם, הידוע בשם כתר ארם צובה. כתב-יד זה הוגה, נוקד ומוסר על-ידי אהרן בן אשר, הנחשב אחרון בעלי המסורה. די היה בעצם השם הזה כדי להקנות חשיבות עליונה לכתר. שהרי כלל ישראל קיבל על עצמו את נוסח המקרא, כפי שנקבע על-ידי חכמי המסורה 'המערביים' שבטבריה. ולפיכך כתב-יד שיצא מתחת ידו של אהרן בן אשר - שחתם את המסורה הזאת - ראוי להיחשב סמכות מוחלטת שאין עליה ערעור.

אולם עיקר מעלתו של הכתר איננה בייחוסו, אלא בחשיבות שייחס לו הרמב"ם. הרמב"ם הזכיר את כתב-היד הזה בהלכות ספר תורה, פרק ח, הלכה ד. בהלכה זו מוסר הרמב"ם רשימה מלאה של כל הפרשות הפתוחות והסתומות שבתורה; אותה רשימה מועתקת מהכתר, וכך כותב שם הרמב"ם: "וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכול סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו".

דברים אלו של הרמב"ם פרסמו את הכתר בכל ישראל והקנו לו סמכות של פוסק אחרון. כאשר הגיע אחרי גגולים רבים לארם צובה - היא חלב שבסוריה - היו רבים מכתתים את רגליהם ונודדים לחלב על מנת לפשוט את הספקות שבנוסח המקרא ולהכריע בין המחלוקות. יהודי חלב ייחסו לכתר קדושה יתרה, ולפיכך לא הרשו לצלם אותו. ולפעמים גם לא הרשו לאיש זר לעיין בכתר בעצמו. אלא כך היו נוהגים: כאשר הופנתה אליהם שאלה על נוסח המקרא, היה הממונה מעיין בכתב-היד, ומודיע לשואל, מה הוא נוסח הכתר.

בשנת תש"ח שרפו פורעים את בית-הכנסת, שהכתר נשמר שם. יהודי חלב מסרו את נפשם על הצלתו; אך תוך כדי מאמצי ההצלה אבד או נשרף כשליש מכתב-היד - בתחילתו ובסופו. אבדה כל התורה עד אמצע פרשת כי תבוא; ואבד רוב שיר השירים וכל קהלת, איכה, אסתר, דניאל ועזרא. מכל מקום, רובו של הכתר ניצל והגיע בסופו של דבר לירושלים; ותצלום של כתב-היד עומד היום לרשות הציבור.⁹

9 ראה מהדורת הצילום: כתר ארם צובה, מסרו ונקדו אהרן בן אשר, חלק ראשון: הלוחות, ירושלים תשל"ו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מי שבדק את הכתר ימצא שזה הוא כתב-יד יחיד במינו¹⁰, שאין דומה לו בין כל כתבי-היד והדפוסים. שכן בכל כתבי-היד והדפוסים שבידינו יש מאות תיבות בנביאים וכתובים, שכתובים איננו מתאים להוראות המסורה; ואילו נוסח הכתר מתאים להוראות המסורה בכל מקום - כמעט בלי יוצא מן הכלל¹¹. ודייקנות זו היא כמעט למעלה מכוח אנוש; וכל סופר יוכל להעיד על כך מנסיונו - אפילו בכתבת ספר תורה. קל וחומר הדברים אמורים בנביאים וכתובים. שהרי נוסח המסורה של נביאים וכתובים לא היה ידוע אז - וגם היום עדיין איננו ידוע. הסופר לא היה יכול להעתיק את הנוסח מן הספר המדויק שלפניו - שהרי גם הספר שהוא העתיק ממנו היה מלא שיבושים; אלא המסרן היה חייב להתאים את הכתיב להוראות המסורה, המפוזרות באלפי כללים, שבחלקם ערוכים בשפת חידות. ושום מסרן לא הצליח במשימה זו - אפילו בקירוב - למעט רק כתר ארם צובה.

נמצא, שמעלתו של הכתר איננה תלויה רק באנשים הגדולים הקשורים אליו - באהרן בן אשר שהגיה אותו וברמב"ם שהעיד עליו; אלא אפילו היה זה כתב-יד אנונימי, שמסרן איננו ידוע, ושום גדול בישראל לא עמד על טיבו - ראוי היה לתת לו את כתר הבכורה ולעשות אותו אבן פינה לקביעת נוסח המקרא. על פיו היה ראוי לפשוט את כל הספקות ולהכריע בין המחלוקות.

ברור מכל הדברים האלה, שאילו הייתה בידינו מגילת אסתר של כתר ארם צובה, שוב לא הייתה סוגיה זו מסופקת בידינו; אלא היינו מעיינים בכתר וקובעים על-פיו את נוסח המגילה - בכתב וגם בעל פה. אולם, כאמור כבר לעיל, סופו של הכתר - הכולל גם את אסתר - איננו בידינו. אף-על-פי-כן יש בידינו היום לומר בוודאות, מה היה נוסח הכתר בשני הפסוקים, הנחשבים 'מוטלים בספק' בעדה האשכנזית.

הספק של בפניהם-לפניהם כבר נפשט בוודאות מאותו חלק של הכתר שנשתייר בידינו. שהרי ביהושע, כ"א, מב, וגם ביחזקאל, ו', ט, כתוב בכתר: "בפניהם", והמסורה הקטנה של הכתר מוסרת ביהושע שם: בפניהם - ב'. ומכאן, שנוסח הכתר באסתר, ט', ב, היה "לפניהם"; שאילו היה כתוב שם "בפניהם", כבר הייתה תיבה זו מצויה שלוש פעמים במקרא. מי שמכיר את דייקנותו המופלגת של הכתר ואת ההתאמה המוחלטת הקיימת בו בין נוסח המקרא ובין המסורה, איננו יכול להעלות על הדעת, שהכתר ימסור על תיבה מסוימת, שהיא מצויה שתי פעמים במקרא - ואף-על-פי-כן יכתוב אותה שלוש פעמים.

אולם אף-על-פי שזו היא ראייה שאין עליה תשובה, יש בידינו ראייה גדולה עוד יותר, וזו נוגעת לשני הפסוקים 'המסופקים' כאחד. כבר הזכרנו לעיל, שחכמים וסופרים היו נוהגים לפנות לארם צובה כדי לפשוט מהכתר את הספקות הנוגעים לנוסח המקרא. ביניהם יש להזכיר במיוחד את ר' יעקב ספיר, יליד צפת ואיש ירושלים, שנתפרסם - בין השאר - בזכות ספרו הגדול אבן ספיר. בספר זה הוא מתאר את מסעותיו בעולם כשליח קהילת הפרושים שבירושלים, ויש שם תיאור מעמיק ומרתק של יהדות תימן, אורחותיה ומנהגיה בקודש ובחול. ר' יעקב ספיר היה תלמיד חכם מובהק, בעל אופקים רחבים ובקי

10 בדקתי את הכתר במשך שנים רבות, והשוויתי אותו לשאר כתבי-היד העתיקים שבידינו. תוצאות הבדיקה הזאת מתוארות בספרי, כתר ארם צובה והנוסח המקובל בישראל, ירושלים, תשל"ז.

11 מצאתי בכל כתב-היד שני מקומות ודאיים, שבהם שגיאת כתיב של הסופר נעלמה מעיני הצופייה של הנקדן והמגיה הגדול.

בהוויות העולם. משום כך הרי זה מובן, שלא הניח ידו גם מאותם מקצועות התורה, שאינם במרכז ההתעניינות של רוב תלמידי חכמים - כגון שאלות הנוגעות לנוסח המקרא. מסתבר, שבעיות אלה הדריכו אותו מנוחה. ולפיכך רשם לפניו כ-550 שאלות, הנוגעות לנוסח התורה, ההפטרות ומגילת אסתר. ובשנת תר"ז (1857) שלח את השאלות האלה מירושלים לארם צובה על-ידי שליח בשם יעקב זאב. שם הוגשו השאלות אל ר' מנשה סיתון, והלה בדק בגוף הכתר ורשם את נוסח הכתר בצד השאלה שהובאה לפניו בכתב. כתב-היד הכולל את השאלות והתשובות האלה קרוי "מאורות נתן". החלק הנוגע לספר בראשית ושמות כבר נתפרסם לפני 125 - שנה בכתב העת "הלבנון"¹². העתק של כתב-היד כולו נתגלה בדורנו על-ידי פרופ' משה גושן-גוטשטיין, והוא תואר על ידו בכתב-העת טקסטוס, 2, עמ' 53 ואילך. ומסתבר, שעוד לפני כן נתגלה כתב-היד על-ידי דודי, ר' אליעזר אלינר ז"ל, יקיר ירושלים¹³. כתב-יד זה יצא לאור בימים אלה ממש על-ידי מר רפי זר בכתב-העת לשוננו¹⁴. והנה מתברר, שר' יעקב ספיר כבר שאל על נוסח הכתר ביחס לשני הפסוקים הנדונים כאן. ונביא כאן את לשון השאלה והתשובה, כפי שהיא כתובה בכתב-יד מאורות נתן.

התשובות

השאלות

כן, בואו	[ח',] יא להשמיד ולהרג ולאבד
כן	ט [ב] ואיש לא עמד לפנייהם בלמד

דומה, שדי בעדות זו לבדה כדי להוציא מן הלב גם את השריד האחרון של הרהור ספק; ואין עוד כל פקפוק, שאכן הנוסח הנכון הוא: ולהרג, לפנייהם. אולם גם בכך עדיין לא תמה מסכת ההוכחות בפרשה זו. שכן העדות שהגיעה אלינו באמצעות ר' יעקב ספיר קיבלה חיזוק מפתיע ממקום אחר - וגם זאת בימים אלה ממש. יש להזכיר כאן את ר' שלום שכנא ילין, אביו של ר' אריה ליב, בעל יפה עיניים על הש"ס וספרים אחרים. ר' שלום שכנא היה יליד ליטא, והוא עלה לירושלים בשנת 1858. הוא עבד כמגיה, ובמסגרת עבודה זו התעניין בבעיות מסורה ונוסח המקרא, והיה מומחה במקצוע זה. דבר זה ניכר מההערות הרבות והמעניינות שרשם בגיליון של מקראות גדולות שבידו, שראיתי אותן בעיני ועמדתי על טיבן. הייתה זו משאת נפשו לנסוע לארם צובה כדי לפשוט מהכתר את כל ספקותיו ביחס לנוסח המקרא. וכבר היה בידו גם כתב שליחות מרבני ירושלים לרבני ארם צובה, כדי שהללו ירשו לו לעיין בכתר. אולם מסיבות שונות לא עלה בידו להגשים את חלומו. ובסוף ימיו, כאשר כבר היה זקן מופלג, העביר את השליחות לידי חתנו, ר' יהושע קמחי. וכך נסע ר' יהושע קמחי לארם צובה; בידו הייתה מהדורה קטנה של תנ"ך מודפס, שחותנו, ר' שלום שכנא ילין, רשם בה בגיליון את הערותיו ואת ספקותיו ביחס לנוסח המקרא.

12 שנה א, גליונות 11, 5, 4, 3.
 13 עמד על כך רפי זר במאמרו בלשוננו, שיידון בהמשך.
 14 ר' זר, 'מאורות נתן לר' יעקב ספיר', לשוננו, נ (ניסן-תמוז תשמ"ו), עמ' 151-213.

אחרי פטירתו של ר' שלום שכנא עברו מהדורות התנ"ך שבידו לידי צאצאיו, ועזבונו היה מונח בעליית גג של אחד מבתי ירושלים, שהיה מוחזק בידי משפחתו. הללו לא ידעו כלל, איזה אוצר בלום מצוי ברשותם; ובאחד הימים מסרו את הכול לידי תלמיד ישיבת הר עציון על מנת שיעשה בו כרצונו. אותו בן ישיבה פנה אל תלמידי מר יוסף עופר, שהוא מטובי החוקרים הצעירים בתחום המסורה. והלה עמד מיד על חשיבות התגלית שנקרתה לפניו; והוא גם שהציל מן הגניזה - ממש ברגע האחרון - את מהדורת התנ"ך, שר' יהושע קמחי רשם בה הערות על נוסח הכתר.

המעין ברשימותיו של ר' יהושע קמחי ימצא, שהוא מסר את נוסח הכתר בכל אותם המקומות, שבהם חותנו העיר הערה על נוסח המקרא. וכך אנחנו מוצאים בשני המקראות הנדונים כאן: בגופו של התנ"ך מודפס הנוסח המשובש של יעקב בן חיים; על האות הראשונה של התיבה מסומן עיגול, ובגיליון רשומות הערות החותן וחתנו:

המלה המודפסת	הערות ר' שלום שכנא ילין	הערות ר' יהושע קמחי
להרג ^ו	לפי המ"ש צ"ל ולהרג בוא"ו	כן
בפניהם ^ו	לפי המ"ש צ"ל לפניהם בלמ"ד	כן

וכך נמצאה עדותם מכוונת: גם שליחו של ר' יעקב ספיר וגם שליחו של ר' שלום שכנא ילין העידו, שנוסח הכתר היה: ולהרג, לפניהם; ועל פי שניים עדים יקום דבר! וזה הוא אפוא הכלל העולה מכל הדברים האלה:

- א. כתבי-היד העתיקים¹⁵, שנכתבו בסמוך לתקופת המסורה, כותבים: ולהרג, לפניהם¹⁶. וזה היה גם נוסח כתר ארם צובה, שנכתב על-ידי אהרן בן אשר, והרמב"ם סמך עליו.
 - ב. נוסח זה מוכח מכל הערות המסורה של כתבי-היד העתיקים וגם של מקראות גדולות.
 - ג. גם מנחת שי מורה בפירוש לקבל את הנוסח הזה.
- ותו לא מידי!

המסקנה הראשונה מכל זה צריכה להיות להורות לסופרים, להעביר מן המגילה את הנוסח המשובש של יעקב בן חיים: להרג, בפניהם. שאף-על-פי שאין המגילה נפסלת על-ידי הנוסח הזה הרי על כל פנים אותה תיבה נחשבת כאילו איננה כתובה במגילה; ונמצא, שהקורא קורא אותה על פה. ובוודאי לא זו הדרך המוציאה את היחיד ואת הציבור ידי חובה לכתחילה.

אולם בכך אין די. דומה, שאין עוד שום מקום לקיים את המנהג - שנתחדש בדורות האחרונים - לכפול את שני הפסוקים האלה בשעת קריאה. ולא עוד, אלא גם אין זה נכון, ואין זה לכבוד התורה ולא לכבוד הציבור. שהרי אותו משפט, הכולל את המלים "להרג", "בפניהם" הוא משפט של חול גמור, שאין לו שום מקור. והן לא יעלה על הדעת להפסיק את קריאת המגילה אפילו על-ידי אמירת אחד מפסוקי דזמרא; קל וחומר שאין זה נכון להפסיק את הקריאה על-ידי אמירת משפט, שאחד מסופרי ימי-הביניים בדה אותו מלבו.

15 כתב-יד לנינגרד B 19a וכתב-יד ששון 1053.

16 ידידי, ר' חנוך בן ארזה, נתן בו סימן: לו חכמו ישכילו זאת; ל"ו - נוטריקון של לפניהם, ולהרג.

וראוי להוסיף כאן עוד שיקול נוסף, שגם הוא איננו עניין של מה בכך. כבר הזכרנו לעיל את עבודתו הגדולה של יעקב בן חיים בהתקנת נוסח המקרא ובעריכת המסורה. על עבודה זו הוא זכה להערכת חכמי דורו; ור' אליהו בחור כתב לו שיר הלל, שהודפס בסוף כרך הכתובים של מקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו. אולם סופו של האיש הזה לא היה טוב כתחילתו, וזקנתו בישה את ילדותו: בערוב ימיו הוא המיר את דתו והתנצר, וכך הוציא את עצמו מכלל ישראל. וכאשר מת, קרא עליו ר' אליהו בחור: "תהי נפשו צרורה בצרור נקוב!"

ועתה הגע בעצמך; עומדים לפנינו שני כוחות מתחרים: מצד אחד אהרן בן אשר, הרמב"ם, רבותינו בעלי המסורה ובעל מנחת שי; ומצד שני יעקב בן חיים בן יצחק אבן אדוניהו. ועדיין אין אנחנו מסוגלים להכריע בין שני הכוחות 'השקולים' האלה: בין אדוניהו - ובין אדונינו הרמב"ם. וכאשר אנחנו קוראים את המגילה על-פי נוסח כל רבותינו נשמתם עדן, אנחנו גם מקימים גלעד ומזכרת נצח לאותו מומר משומד, שתרגם לנו את הנוסח המשובש שלו¹⁷. יימחה זכר עמלק, אבל ייזכר לעד המומר בן אדוניהו - בצד בן אשר, בן מיימון ורבותינו, זכר כולם לברכה!!

דומה, שהגיעה השעה לתקן את המעוות הזה.

ב

ומכאן, לעניין נוסף במסורה, הנוגע לימי הפורים: בספר מעשה רב סימן קלד העיד המחבר על הגר"א: "כשהוא קורא פ' זכור קורא זָכַר בסגול תחת הזיין". אולם בהסכמה שניתנה לספר על-ידי ר' חיים מוולאז'ין כותב ר' חיים: "ואשר כתב לקרות בפ' זכור זכר בשש נקודות אני שמעתי מפה קדוש שקרא בחמש נקודות ולא ידעתי אם השומעים שמעו וטעו לומר בשש נקודות או אולי בזקנתו חזר בו". מחלוקת זו ביחס למנהג הגר"א באה לידי ביטוי במשנה ברורה, סי' תרפה, ס"ק יח: "דע דיש אומרים שצריך לקרות זכר עמלק בצירי ויש אומרים שצריך לקרות זכר עמלק בסגול וע"כ מהנכון שהקורא יקרא שניהם לצאת י"ש".

מנהג זה של כפילת תיבת "זכר" בפרשת זכור היה מקובל, כנראה, בקהילות הפרושים שבירושלים. ודבר זה הוא מובן. שהרי הפרושים קיבלו על עצמם את מנהגי הגר"א מיום שעלו לירושלים. ולפיכך ספק זה ביחס למנהג הגר"א יכול היה להביא אותם לצאת ידי שתי השיטות. כנגד זה, כמיטב ידיעתי, לא היה מנהג זה ידוע במקומות אחרים בארץ ובגולה. אולם בדור האחרון נתקבל הפסק של בעל משנה ברורה בכל קהילות האשכנזים - בארץ ובחוץ לארץ. ולא מתנגדים בלבד, אלא גם חסידים מקיימים את ההלכה הזאת, שיצאה תחילה מבית מדרשו של הגר"א. וספק, אם עוד נותר היום מספר ניכר של קהילות אשכנזיות, המקיימות את מנהג אבותיהן וקוראות "זכר" בצירי בלבד¹⁸.

17 מובן מאלי, שיעקב בן חיים לא בדה את הנוסח הזה מלבד, אלא מצא אותו בכתב-היד האשכנזיים המשובשים, שהעתיק מהם את נוסח המקרא. מכל מקום הוא הצינור, שדרכו הגיע הנוסח הזה לידי האשכנזים.

18 כל הדברים האלה אמורים כאן רק על דרך ההכללה ועל-פי השמועה הרווחת בצירי ועל-פי עדויות רבות שהגיעו לידי מיוצאי ארצות רבות. אולם אין אני יכול להיות אחראי על דיוקם של הדברים ביחס לכל הארצות וביחס לכל הקהילות. מכל מקום נראה לי שלא אטעה אם אומר, שרוב הקהילות לא הכירו את המנהג הזה מעולם וקיבלו אותו רק בדור הזה.

כל הדברים האלה אמורים, כמובן, רק בקהילות האשכנזים בלבד. הספרדים בלאו הכי אינם מבדילים בין צירי לסגול. ועל התימנים אין צורך לומר דבר. ההצעה, שהם ישנו ממנהג אבותיהם מחמת ספק שנתערור בדור האחרון, הייתה מביאה אותם לידי גיחוך. אילו בא אליהו הנביא, והיה מורה להם לשנות ממנהג אבותיהם כקוצו של יו"ד, לא היו שומעים לו.

עקשנות זו של דבקות במנהגי האבות היא מסימני הייחוד של העדה התימנית; ואין היא מצויה באותה מידה בין האשכנזים. עם זאת נותרו עדיין מקומות אחדים בעולם, שבהם גם האשכנזים מקיימים את מנהג אבותיהם בידיהם. ביניהם יש להזכיר את קהילת דודי, הרב יוסף ברויאר זצ"ל, בניו יורק. אנשי הקהילה הזאת קיבלו על עצמם את מנהגי פרנקפורט הוותיקים ולא יזוו מהם כמלוא נימה. שם עדיין קוראים את פרשת זכור על-פי המנהג, שהיה מקובל בידי אבותינו הקדושים בכל העולם; שם אין זכר לזכר כפול או סגול. ושמעתי בימים אלה, שכך הוא גם בקהילת אמסטרדם שבהולנד. כאשר נתקבל שם רב צעיר, שביקש להנהיג את קריאת זָכֶר-זָכֶר, סירבו הגבאים לשמוע בקולו, ואמרו לו בתקיפות, שלא ישנו ממנהג אבותיהם.

ואכן יש מקום לתמוה, באיזו קלות ויתרו שאר קהילות האשכנזים על המנהג הפשוט שהיה מקובל בידיהם מקדמת דנא. שהרי זה הוא דבר שלא נשמע כמותו בישראל. וכך כותב בעל חתם סופר בשו"ת אורח חיים סימן קפ"א: "וכך יפה לנו שלא להבעית את ישראל בחדשות שלא שערו אבותינו ומלתי כבר אמורה החד"ש אסור מן התורה בכ"מ". ועל-פי היסוד הזה ביקש להתיר שם נטילת אתרוג בשיעור קטן - על-פי המנהג המקובל מקדמת דנא - אף-על-פי שיש בכך משום חשש ביטול מצוות עשה מן התורה. ולפיכך קשה מאוד להבין, איך בעלי קריאה הרשו לעצמם להבעית את הציבור בקריאה מחודשת, שלא שערו אבותינו - כאשר השאלה כולה איננה אלא הידור שלכתחילה, ולכל הדעות איננה מעכבת את קיום המצווה מן התורה. העובדה, שבעל משנה ברורה הורה כן, אין בה כדי ליישב את התמיהה הזאת. שהרי בכל כגון זה אין דבריו מהווים פסק הלכה סופי ומוחלט. שהרי לא יעלה על הדעת לחייב כל אדם לומר "והגיענו לזמן הזה", "המהולל פָּפָה עמו", "וַיִּתְגַּדַּל וַיִּתְקַדֵּשׁ שְׁמִיה רַבָּא" - בניגוד למנהג אבותיו - משום שכך נאמר בספר משנה ברורה¹⁹. ופוק חזי מאי עמא דבר!

כל הדברים האלה היו ראויים להיאמר, גם את נניח, שיש ממש באותו ספק ביחס למנהג הגר"א וביחס לנוסח המקרא. גם לפי ההנחה הזאת אין זה ראוי, שהקהילות יניחו את המנהג המקובל בידיהם - על מנת לקיים הידור קל, שכל עצמו מוטל בספק. אולם לאמתו של דבר, כל הספק הזה לא היה ראוי שיתערור; ומשנתערור, ראוי היה להכריע בו - כדרך שמכריעים תמיד בין מדויק ובין משובש, בין נכון לטעות. מקורו של הספק ביחס לניקוד תיבת "זכר" הוא בספר השורשים לרד"ק; וכך נאמר שם בערך "זכר": "תמחה את זכר עמלק (דברים, כ"ה, יט) בשש נקודות, אבל לזכר קדשו (תהלים, ל', ה) בחמש נקודות ולית כוותיה, כן הוא במקצת הספרים, ובמקצת הספרים כל זכר בחמש נקודות". ולפי זה, בעל מעשה רב סבור שהגר"א הכריע על-פי השיטה

19 ראה משנה ברורה, תרעו, ס"ק א; נא, ס"ק א; נו, ס"ק א.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הראשונה, ור' חיים מוולאז'ין סבור, שהגר"א הכריע על-פי השיטה השנייה; ועל יסוד זה, כנראה, פסק בעל משנה ברורה, שירא שמיים יצא את כולם.

אולם כבר נמצא לפחות אחד מגדולי התורה של הדור הקודם, שחלק על ההכרעה של בעל משנה ברורה. החולק הוא ר' משולם ראטה, בעל שו"ת קול מבשר, שהכול מודים שהיה בשורה הראשונה של גדולי הדור הקודם. בבשורת אליהו, סימן ה, הוא דן במחלוקת זו שבין בעל מעשה רב ובין ר' חיים מוולאז'ין; ולדעתו ראוי לקבל את עדותו של ר' חיים, שהרי "מי כמוהו מורה אשר בכל בית הגר"א נאמן הוא". נוסף על כך הרי "ברוב החומשים כתוב זכר בצירי הזיין. נראה אפוא, שהקריאה הנכונה היא בחמש נקודות". ועל-פי זה הוא נותן פירוש נאה לסיפור שבתלמוד (בבא בתרא, כא, ע"א) על רבו של יואב, שהכשיל אותו על-ידי שקרא לפניו "תמחה את זכר עמלק" באופן שמשמע ממנו, שחובה להרוג רק את הזכרים ולא את הנקבות. ומקשה על כך ר' משולם ראטה, שאין זה מתקבל על הדעת, שאדם יחליף שתי תיבות הרחוקות זו מזו בקריאתו: זָכַר-זָכַר. ולא עוד, אלא מתבקש שם לשון סמיכות: זָכַר עמלק - וזה רחוק עוד יותר מלשון זָכַר. משום כך טוען ר' משולם ראטה: מצאנו שמות בעלי שתי תנועות גדולות, שלשון סמיכות שלהם הוא במשקל מֶלֶךְ; כגון: עֶשֶׂן, יֶרֶךְ בנפרד - עֶשֶׂן הַכְּבֹשׁ, יֶרֶךְ יַעֲקֹב בנסמך²⁰. אף אנו נאמר, שרבו של יואב הקריא לפניו "זָכַר עמלק" בשני סגולים; ויואב הבין, שזָכַר הוא לשון סמיכות של זָכַר. אילו הקריא לפניו את הנוסח הנכון - זָכַר בצירי וסגול - לא היה בא לכלל טעות.

ועל-פי כל הדברים האלה הכריע בעל קול מבשר הלכה למעשה, שיש לקרוא זכר בצירי. והואיל והכיר בלא ספק את הפסק של בעל משנה ברורה, הרי יש לדבריו משקל גדול, שאי אפשר לבטל אותו. ולפיכך ראוי היה לנהוג כשיטה זו, אפילו לא היה לה כל סיוע ממקום אחר; קל וחומר הדברים אמורים, כאשר זה הוא המנהג המקובל בישראל מקדמת דנא - וכל הראיות שבעולם מסייעות למנהג זה.

כבר הזכרנו לעיל את שתי העדויות הסותרות ביחס למנהג הגר"א, וראינו, שלדעת בעל קול מבשר ראוי להעדיף כאן את עדותו של ר' חיים מוולאז'ין, שהיה נאמן ביתו של הגר"א. אולם סמי מכאן את נאמנותו של ר' חיים מוולאז'ין, הרי האמת שבעדותו מוכחת מתוך עצמה. שהרי הרד"ק הזכיר כאן שתי שיטות בלי להכריע ביניהן. אולם בהמשך הדברים נוכיח, שיש לפחות עדיפות ברורה לשיטה השנייה, הקוראת זכר בצירי; ואילו השיטה הראשונה נראית דחוייה על-פי כל כללי ההלכה והפסיקה. אף-על-פי-כן אפשר היה להעלות על הדעת, שהגר"א חשש גם לשיטה זו, ולפיכך הורה לקרוא גם זכר בסגול כדי לצאת מידי הספק. אולם לא כך העיד בעל מעשה רב. לדבריו, הגר"א קרא רק זָכַר בסגול; ונמצא, שהוא דחה את שיטת המסורה ואת עדות כתבי-היד המדויקים ואת דעת גדולי ישראל, שמפיהם אנו חיים - כפי שנוכיח בהמשך - וקיבל רק את הדעה הדחוייה, שזכרה בדברי הרד"ק. וזה הוא דבר שהדעת איננה סובלת אותו בשום פנים.

אולם לאמתו של דבר, לא זו היא השאלה העומדת כאן לדיון. שהרי אין אנחנו דנים כאן בשאלה רגילה של הלכה, אלא בשאלה הנוגעת לנוסח המקרא. ובתחום זה אנחנו חיים רק מפי המסורה וחכמי המסורה בלבד. שהרי אפילו במקום שהתלמוד חולק על

20 עשן, עשן - ראה, למשל, בראשית, ט"ו, יז; שמות, י"ט, יח. ירד, ירד - ראה, למשל, בראשית, ל"ב, לג.

המסורה, ההלכה היא כדברי המסורה. ור' עקיבא איגר בגיליון הש"ס לשבת, נה, ע"ב, מביא רשימה גדולה של פסוקים, שבהם נוסח התלמוד שונה מנוסח המסורה - ביניהם גם הכתיב של "ולטטפת" שבפרשת תפילין²¹. ונמצא, שלפי השיטה המובאת בתלמוד כל התפילין שבידינו הן פסולות, וכל ישראל ח"ו בבחינת קרקפתא דלא מנח תפילין. אף-על-פי-כן מעולם לא עלה על דעתו של אדם להניח שני זוגות תפילין של רש"י כדי לצאת ידי המחלוקת הזאת. שכן כלל ישראל כבר קיבל על עצמו את הכרעת המסורה בכל הנוגע לנוסח המקרא; ואפילו הנוסחים המובאים בתלמוד דחויים מכול וכול, כאשר המסורה חולקת עליהם.

ודברים אלה האמורים בחכמי התלמוד אמורים בקל וחומר ברד"ק. הרד"ק היה פרשן ומדקדק, אך אין הוא מנוי עם חכמי המסורה וגדוליה. ואם נבוא לחשוש לנוסחים החיצוניים של הרד"ק, נוכל לחשוש באותה מידה גם לנוסחים החיצוניים של התלמוד, של תרגום אונקלוס ותרגום יונתן ושל כתבי-יד עתיקים הגנוזים באוספים שונים; שאין ספק, שיש לכולם על מה שיסמוכו, ואין איש יכול לדעת, מה הוא הנוסח 'הנכון' והמקורי; אך הצד השווה שבכולם, שהם נדחו על-ידי המסורה, ולפיכך אין לנו עסק אתם.

צא וראה מה עלה בגורלו של זליגמן בָּר, בעל סידור עבודת ישראל. חכם זה הוציא מהדורת מקרא "על פי המסורה", על-פי מיטב הכלים המדעיים שברשותו; וגדולי המדע של זמנו תמכו בו וסמכו עליו. אך היום כבר נתפרסם ונדע ברבים, שמהדורה זו היא מלאה טעויות ושיבושים, והיא מחוסרת כל ערך. ואחת הטעויות הגדולות של בָּר היתה ההסתמכות היתרה על נוסחות הרד"ק. כך סמך על ספר השורשים וניקד "יָתֵר" ב-י צרויה (ישעיה, נ"ו, יב), "קָאָת" ב-א' קמוצה (ישעיה, ל"ד, יא) - וכעין זה במקומות רבים - בניגוד לעדות כתבי-היד שהגיעו אלינו מידי חכמי המסורה של טבריה. וכן לא ייעשה. משום כך דברי הרד"ק על ניקוד תיבת "זכר" אינם מעלים ואינם מורידים, ואין להם שום משקל - ככל שהדברים נוגעים לקביעת נוסח המקרא. אלא חובה עלינו לבדוק, מה דעת המסורה, ומה דעת אותם חכמי ישראל, שעסקו במסורה ונמנו עם חכמיה. על פיהם נקבע את נוסח המקרא כאן ובכל מקום.

אם נצא מנקודת מבט זו נמצא, שאין כאן ספק ולא צל של ספק. שהרי במקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו מנוקד זכר בצירי. וכבר אמרנו לעיל, שאור תורה ומנחת שי בדקו שניהם את המהדורה הזאת ותיקנו כל שגיאה שמצאו בה בכתיב, בניקוד ובטעמים. והואיל וכאן הם שותקים ואין הם מעירים כלום, הרי מוכח בוודאות, שהם קיבלו ניקוד זה כמילתא דפשיטא שאין בה ספק כלל.

אולם אור תורה ומנחת שי הם מרי דשמעתתא בכל הנוגע לנוסח המקרא. ומעולם לא נחלק עליהם אדם, אלא אם כן היו בידו הוכחות מוצקות, שהם טעו בשיקול הדעת. אולם לא רק שהוכחה מסוג זה לא הובאה מעולם בסוגיה שלפנינו, אלא כל הנתונים מוכיחים, שהדין גם כאן עם אור תורה ומנחת שי. שהרי כך ניקד יהב"י הנקדן בעין הקורא; ורוו"ה המביא את דבריו איננו מעיר דבר על ניקוד אחר. והן יהב"י הנקדן חי בתקופת הראשונים,

21 כך, לפחות, על-פי פירוש רש"י בסנהדרין, ד, ע"ב, ד"ה בפרשת שמע.

וניקוד ומסורה הם עיקר מומחיותו²². ורו"ה הוא גדול חכמי המסורה האחרונים, שבעל חתם סופר סמך על הכרעותיו²³. וכך מנוקד בכל כתבי-היד והדפוסים שהיו לעיני גינצבורג; שהרי הוא מנקד זכר בצירי, ואין הוא מביא ניקוד אחר בשם שום מקור. אין פירושו של דבר, שניקוד זכר בסגול לא יוכל להימצא בשום כתב-יד שבעולם, שהרי חילופי צירי-סגול הם שכחים - בייחוד בין נקדנים ספרדיים, שלא הבחינו במבטאם בין שתי התנועות האלה. אולם אם נבוא לחשוש לכל כתב-יד משובש שייקרה לפנינו, הרי אין לדבר סוף. אולם הגדולה שבראיות היא מכתבי-היד העתיקים שנתגלו בעשרות השנים האחרונות: כתב-יד לנינגרד B 19a, כתב-יד ירושלים 24 5702 (לשעבר כתב-יד ששון 507), כתב-יד ששון 1053. שלושת כתבי-היד האלה נכתבו בסמוך לתקופת המסורה, והם מדויקים מאוד בניקוד ובטעמים. והנה כולם כותבים זָכָר בצירי; מכאן הוכחה גמורה, שזה היה נוסח המסורה המערבית של טבריה, שכל ישראל הסכימו ללכת לאורה. כבר אמרנו לעיל, שהתורה שבכתר ארם צובה אבדה עד אמצע פרשת כי תבוא. משום כך לא נוכל לעיין בכתר כדי לדעת את שיטתו בסוגיה זו. אף-על-פי-כן נוכל להביא לפחות ראיה עקיפה מהכתר. שהרי המקור היחיד לאותה שיטה המיוחסת לגר"א יכול להיות רק בספר השורשים של הרד"ק. אך שם נאמר, שכל "זכר" שבמקרא מנוקד בסגול למעט רק תהלים, ל', ה. וזו בוודאי איננה השיטה המקובלת על הכתר; שהרי כל "זכר" שבנביאים וכתובים מנוקד שם בצירי.

אי אפשר להביא ראיה ישירה מן המסורה בסוגיה זו; שהרי המסורה מעירה בדרך כלל רק על כתיבים או ניקודים חריגים. והואיל והמסורה ניקדה כל "זכר" בצירי, אין היא יכולה להעיר דבר על ניקוד תיבה זו. אולם אפשר להוכיח בוודאות, שאותה שיטה המובאת על-ידי הרד"ק לא הייתה מקובלת על המסורה. שהרי לפי השיטה הזאת, כל ליטא ד"זכר" מנוקד בסגול, ורק "לזכר" שבתהלים, ל', ה, מנוקד בצירי. ואילו הייתה גם המסורה סבורה כן, אין ספק שהיא הייתה מעירה שם "ל"י" - הווה אומר: לית דכוותיה בצירי. והואיל והערת מסורה כגון זו איננה מצויה בשום כתב-יד או דפוס שבידינו, הרי מוכח בוודאות, ש"זכר" שבפסוק זה איננו שונה בניקודו משאר כל "זכר" שבמקרא; וכדרך שכאן מנוקד צירי, כן מנוקד צירי בכל מקום.

כל הדברים האלה היו ידועים - או צריכים להיות ידועים - זה עידן ועידנים. אולם בימים אלה נתגלה דבר חדש, שראוי להביא אותו לידיעת החכמים והמבינים. כבר הזכרנו לעיל את ר' יעקב ספיר, ששלח שליח לארם צובה כדי לברר את נוסח הכתר במקומות שונים שבמקרא. שאלותיו של ר' יעקב ספיר ותשובותיו של ר' מנשה סיתהון כתובות במגילת מאורות נתן, שנתפרסמה בימים אלה. והנה מתברר עתה, שר' יעקב ספיר הציג שאלה גם ביחס לסוגיה הנדונה כאן. ונביא כאן את לשון השאלה והתשובה.

22 ראה את דברי רו"ה בהקדמתו לספר עין הקורא (בראש עמוד IV): "מזה נתברר שהי' לו (ליהב"י הנקדן) ס"ס [= ספרי ספרד] זקנים ובדוקים יותר מאשר היו לרד"ק וראוי לסמוך עליו אף כנגד הרד"ק, ואין זה מן התימה שהרי נקדן היה וזה משמרת משאו". ולפי דרכנו למדנו, ש"נקדנות" לא הייתה "משמרת משאו" של הרד"ק.

23 סיפר לי ר' מאיר מדן ז"ל, שתני"ך קורן הוגה על-פי שיטת רו"ה, בהסתמך על הוראה זו של בעל חתם סופר.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

התשובה

כן

השאלה

זכר ח"נ

כ"ה, יט:

הווה אומר: בכתר מנוקד זכר בחמש נקודות (= ח"נ).

וזה הוא אפוא יחס הכוחות בסוגיה זו: מצד אחד עדות מוכחשת של בעל מעשה רב על מנהג הגר"א - ומצד שני אור תורה ומנחת שי ויהב"י הנקדן ורו"ה, הדפוסים וכתבי-היד החדשים והעתיקים - ובראש כולם כתר ארס צובה, שאהרן בן אשר ניקד אותו והרמב"ם סמך עליו. ואנן מה נענה אבתרייהו!

כבר אמרנו לעיל, שבעל משנה ברורה לא רצה להכריע בין שתי העדויות הסותרות של בעל מעשה רב ושל ר' חיים מוולאז'ין; ואילו בעל קול מבשר העדיף את עדותו של ר' חיים מוולאז'ין, נאמן ביתו של הגר"א. אולם אין כל ספק, שבעל משנה ברורה לא היה עומד על דעתו, אילו זכה למה שזכינו אנחנו, ונוסח הכתר היה מתגלה לו. ודאי לא היה אומר, שאי אפשר לסמוך על כתב-יד, שאדונינו הרמב"ם סמך עליו!

כבר אמרנו לעיל, שכפילת תיבת "זכר" בפרשת זכור היא מנהג שלא שערו אבותינו, והוא נתחדש רק בדור הזה. עליו ועל שכמותו כבר אמר בעל חתם סופר, שחדש אסור מן התורה.

נראה אפוא, שהגיעה השעה להחזיר עטרה ליושנה. נחזור אל מנהג אבותינו הקדושים, כפי שהיה מוחזק בידיהם מימות עולם. נקרא את פרשת זכור כפי שנקראה בידי כל גדולי אשכנז מאז ומתמיד. אל נטיל ספק בנוסח המקרא במקום שהספק לא שלט בו מעולם! נמחה את זכר עמלק - דרך ודאי ולא דרך ספק!

ונעיר כאן עוד הערה בשולי הדברים האלה. הרי זה מן המפורסמות, שנוסח התורה שנוי במחלוקת במקומות רבים. ברוב המחלוקות האלה כבר הכריע הרמ"ה; אולם במחלוקות אחדות הרמ"ה נשאר בספק. ביניהן יש להביא ביחוד את מחלוקת "ויהי" - "ויהיו" (בראשית, ט', כט), שהרמ"ה הביא בה את שתי השיטות בלא להכריע; ורק אור תורה ומנחת שי הכריעו לכתוב "ויהי". הכרעה זו נתקבלה על-ידי כל קהילות האשכנזים; ואילו התימנים כותבים "ויהיו". ואין היום שום ספק, שרק שיטה זו היא המתאימה למסורה²⁴. ויש עוד מחלוקות אחרות; כגון בדברים, כ"ג, ב: דכה (רוב האשכנזים) - דכא (תימנים, חב"ד ועוד); וכן עוד שבעה מקומות, שבהם נוסח התימנים שונה מנוסח האשכנזים והספרדים כאחד. ובכל המקומות האלה נוסח התימנים הוא הנוסח המתאים למסורה²⁵. אף-על-פי-כן, לא יעלה על הדעת להורות לסופרי האשכנזים לשנות את נוסח תורה המקובל בידיהם זה מאות בשנים, ואשר גם אור תורה ומנחת שי הסכימו לו. זאת, למרות שאין היום כל ספק, שלא זה הנוסח שהיה מקובל בין חכמי המסורה שבטבריה.

ועתה הגע בעצמך: כאשר אדם שומע את פרשת זכור מתוך ספר אשכנזי, שכתוב בו "ויהי", הרי הוא מבטא על-ידי כך, שכדאי הוא מנהג אבותינו שבידינו וכדאי היא הכרעת אור תורה ומנחת שי לסמוך עליהם, אפילו במקום ששיטה זו היא בניגוד למסורה, ויש בה

24 יש גם עדויות, שזה היה נוסח הכתר, ואכמ"ל; וראה גם להלן, הערה 25.

25 ראה על כך בספרי על הכתר (לעיל, הערה 10), ג, 4-10.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חשש גדול לעצם כשרות הקריאה. אולם כאשר הוא קורא אחר-כך זָכַר-זָכַר, הרי הוא מבטא על-ידי כך, שאי אפשר לסמוך לא על מנהג אבותינו שבידינו ולא על הכרעת בעל אור תורה ומנחת שי, אפילו במקום שכל הראיות שבעולם מוכיחות את צדקת דבריהם, והשאלה כולה איננה נוגעת לכשרות הקריאה בשום פנים שבעולם. וזו היא סתירה שהדעת איננה סובלת אותה!

מגדים י (שבט תש"ן)

112